

**“Filologiya va pedagogikada yangicha ilmiy izlanishlar:
an'anaviylikdan zamonaviylikka”**

**XIX ASR USMONLI ADABIY MUHITIDA ALISHER NAVOIY NASRIY
MEROSINING QABUL QILINISHI**

Ochilova Maftuna Shuxratovna

Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya:

Tezisdagi XIX asr Usmonli adabiy muhitida Alisher Navoiyning nasriy asarlariga bo'lgan qiziqish, ularning o'qilishi, tarjima qilinishi va adabiy-ilmiy muomalaga kiritilishi tahlil etiladi. Navoiy nasrining Turkiyadagi qabul jarayonida Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar:

Alisher Navoiy, Navoiy nasri, Usmonli adabiy muhiti, Chig'atoy adabiyoti, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn, Tarixi muluki Ajam, turk navoiyshunosligi.

АННОТАЦИЯ:

В тезисе анализируется восприятие прозаического наследия Алишера Навои в османской литературной среде XIX века, включая чтение, перевод и введение его произведений в литературно-научный оборот. Особое внимание уделяется произведениям «Махбуб ул-кулуб», «Мухокамат ул-лугатайн» и «Тарихи мулуки Ажам».

Ключевые слова:

Алишер Навои, проза Навои, османская литература, чагатайская литература, «Махбуб ул-кулуб», «Мухокамат ул-лугатайн», «Тарихи мулуки Ажам», турецкое навоиведение

ABSTRACT:

The thesis examines the reception of Alisher Navoi's prose works in the Ottoman literary environment of the nineteenth century, focusing on their reading, translation, and introduction into literary and scholarly circulation. Particular attention is given to Mahbub ul-Qulub, Muhakamat ul-Lughatayn, and Tarixi Muluki Ajam

Keywords:

Alisher Navoi, Navoi's prose, Ottoman literature, Chagatai literature, Mahbub ul-Qulub, Muhakamat ul-Lughatayn, Tarixi Muluki Ajam, Turkish Navoi studies.

KIRISH

Alisher Navoiyning ijodiy merosi turkiy xalqlar adabiyoti tarixida nafaqat yuksak poetik tafakkur namunasi, balki nasriy fikr taraqqiyotining ham muhim bosqichini ifodalovchi ulkan ma'naviy-estetik hodisa sifatida alohida o'rin egallaydi. Navoiy nasrida tarixiy, axloqiy, falsafiy, tasavvufiy, tazkiraviy va ijtimoiy mazmunlarning o'zaro uyg'unlashuvi adibning badiiy tafakkur ko'lamini belgilash bilan birga, uning asarlarini keyingi davr turkiy adabiyotlari uchun muhim manbaga aylantirgan. Shu nuqtayi nazardan Navoiyning nasriy merosining Usmonli adabiy muhitida o'qilishi, tarjima qilinishi va qayta o'zlashtirilishi o'zbek mumtoz adabiyotining boshqa turkiy adabiy muhitlar bilan tarixiy-madaniy aloqalarini tadqiq etishda muhim ilmiy masalalardan biridir. Turkiyada Navoiy ijodining o'rganilish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarda uning asarlari Usmonli davridan boshlab o'qilgani, Navoiy she'rlariga nazira bog'langani, uning asarlari asosida lug'atlar tuzilgani va keyingi davrlarda maxsus ilmiy tadqiqotlar olib borilgani qayd etiladi [2, 403-407-b.]. Biroq Navoiy merosining Usmonli adabiy muhitidagi qabulini faqat nazmiy ijod bilan bog'lash masalaning muhim bir qatlamini e'tibordan chetda qoldiradi. Chunki Navoiy nasriy asarlari ham turli davrlarda turk adabiy muhitiga kirib borgan, ayrimlari Anadolu turkchasiga tarjima qilingan va shu tariqa o'zbek mumtoz nasrining namunalari boshqa turkiy adabiy makonda qayta o'qilgan.

A. Deniz Abikning tadqiqotida XIX asrda Usmonli ziyolilari orasida Chig'atoy tili va Alisher Navoiy merosiga qiziqishning kuchaygani qayd etiladi. Tadqiqotchining ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrga kelib Navoiy asarlarining ayrimlari Anadolu turkchasiga tarjima qilinib, nashr etilgan; xususan, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning Anadolu turkchasidagi tarjimalari Navoiy nasriy merosining Usmonli adabiy muhitida o'zlashtirilganini ko'rsatuvchi muhim dalillardir [1, 216-b.]. Mazkur fakt, avvalo, Navoiy nasrining turkiy adabiyotlararo aloqalar tizimidagi mavqeyini belgilash imkonini beradi. Chunki tarjima jarayoni oddiy til almashtirish hodisasi bo'lmay, unda asarning mazmuniy, janriy, uslubiy va estetik xususiyatlari boshqa adabiy muhitga ko'chiriladi; natijada asl matn yangi kitobxonlar doirasiga kirib, yangi adabiy-madaniy sharoitda qayta talqin qilinadi. Shu ma'noda Navoiy nasriy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi uning ijodiy merosining Usmonli adabiy muhitida qabul, moslashtirish va davom ettirish jarayonining muhim ko'rinishi sifatida baholanishi mumkin. Navoiy nasriy merosining bunday tarixiy qabul qilinishida, ayniqsa, "Mahbub ul-qulub"ning o'rni alohida e'tiborga loyiq. Asarning mazmuniy qurilishi, unda inson tabiati, jamiyatdagi turli tabaqa va kasb egalari, axloqiy fazilatlar, illatlar, adolat, halollik, saxovat, ilm va ma'rifat masalalarining didaktik-badiiy talqini uning faqat muayyan tarixiy davr uchun

emas, balki keng turkiy adabiy makon uchun ahamiyatli asar bo'lishini ta'minlagan. Shu sababli uning Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi Navoiy nasrining g'oyaviy-estetik mazmuni boshqa turkiy adabiy muhitda ham o'z kitobxonini topganidan dalolat beradi [1, 216-b.]. Ayniqsa, "Mahbub ul-qulub"ning tarjima qilinishi Navoiy nasrining funksional xususiyatlarini kuzatish uchun muhimdir. Asarda muallifning jamiyat va inson haqidagi kuzatuvlari, axloqiy mezonlari hamda komil inson haqidagi qarashlari nasriy shaklda tizimlashtirilgan bo'lib, uning badiiy nutqi ko'plab hikmatli iboralar, tashbehtar, tazodlar va obrazli ifodalar orqali quriladi. Shuning uchun asarning boshqa turkiy adabiy muhitga ko'chirilishi faqat mazmunning emas, balki Navoiyning nasriy uslubining ham qabul qilinish jarayonini yuzaga keltirgan.

Navoiy nasriy merosining Turkiyadagi qabulida "Muhokamat ul-lug'atayn" ham o'ziga xos mavqega ega. Mazkur asar Navoiy ijodida til, adabiyot va badiiy tafakkur munosabatlarini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan muhim nasriy manba bo'lib, unda turkiy tilning badiiy imkoniyatlari keng qiyosiy material asosida namoyon qilinadi. XIX asr Usmonli adabiy-madaniy muhitida Chig'atoy tiliga bo'lgan qiziqishning kuchayishi sharoitida mazkur asarning ahamiyati yanada ortgan. A. Deniz Abik Shamsiddin Somiyning Kamusü'l-A'lâm asarida Navoiy va uning Muhokametü'l-Lugateyn asariga murojaat qilinganini qayd etadi [1, 216-b.].

Bu holatni Navoiy nasriy merosining ikki xil qabul shakli - badiiy-adabiy va ilmiy-intellektual qabul nuqtayi nazaridan izohlash mumkin. Bir tomondan, Navoiy asarlari turkiy adabiyotning yuksak namunasi sifatida o'qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning nasriy asarlarida ilgari surilgan adabiy-estetik va tilga oid qarashlar keyingi davr ziyolilarining ilmiy izlanishlari uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Shu jihatdan "Muhokamat ul-lug'atayn"ning Usmonli muhitida tilga olinishi Navoiy nasrining tarixiy ta'sir doirasi faqat badiiy asarlar bilan cheklanmaganini ko'rsatadi.

Navoiy nasriy merosining Turkiyadagi o'zlashtirilishida "Tarixi muluki Ajam"ning Anadolu turkchasiga tarjima qilinganligi ham muhim fakt hisoblanadi [1, 216-b.]. Mazkur asar Navoiy tarixiy nasrining o'ziga xos namunasi bo'lib, unda Eron hukmdorlari tarixiga oid voqealar, shaxslar va tarixiy tasavvurlar badiiy-tarixiy usulda yoritiladi. Asarning Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi esa Navoiy tarixiy nasrining Usmonli kitobxoniga yetib borish mexanizmlaridan birini ko'rsatadi. Bu jihat o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini turkiy adabiyotlararo munosabatlar doirasida o'rganish uchun ham muhimdir. Chunki tarjima qilingan asar yangi adabiy muhitda faqat o'z mazmunini yetkazibgina qolmay, balki asl adabiy an'anaga bo'lgan qiziqishni kuchaytiruvchi vosita vazifasini ham bajaradi. Navoiy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi natijasida uning nasriy merosi Usmonli kitobxonlari

uchun yanada tushunarli va foydalanish mumkin bo'lgan shaklga kelgan, bu esa keyinchalik Navoiy ijodining ilmiy o'rganilishiga zamin yaratgan.

Shuningdek, Navoiy merosining Usmonli adabiy muhitida qabul qilinishini faqat XIX asr bilan chegaralash ham to'g'ri emas. Vahit Türkning Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlariga bag'ishlangan keng qamrovli ishida Navoiy asarlarining Usmonli davridan boshlab o'rganilgani, uning ijodiga oid turli matnlar nashr qilingani va keyinchalik Navoiyshunoslikning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanganligi ko'rsatiladi [2, 403-407-b.]. Shu tarixiy davomiylilik doirasida XIX asrni Navoiy nasriy merosining yangi bosqichda qayta o'zlashtirilishi davri sifatida baholash mumkin. XIX asrda Usmonli ziyolilarining Sharqiy turkiy adabiy merosga murojaatining kuchayishi ham mazkur jarayonning tarixiy shartlaridan biri bo'lgan. A.Deniz Abikning qayd etishicha, aynan shu davrda Chig'atoy tili va Navoiy merosiga munosabat yangi mazmun kasb etib, Navoiy asarlari til va adabiyot masalalarini o'rganishda faol qo'llanila boshlagan [1, 216-b.]. Bu jarayonda Navoiy nasriy asarlarining tarjima qilinishi alohida ahamiyatga ega bo'lib, tarjima adabiy aloqalarning amaliy shakli sifatida Navoiy ijodini Anadolu adabiy muhitining yangi bosqichiga olib kirgan.

Navoiy nasriy merosining bunday qabul qilinishida matnning janriy xususiyati ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Chunki Navoiy nasri bir xil janr yoki uslubdan iborat emas: tazkira, tarixiy asar, axloqiy-didaktik asar, maktublar majmuasi va tasavvufiy-biografik mazmundagi asarlar uning nasriy merosining turli qirralarini tashkil etadi. Shuning uchun Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlarini aynan nasriy meros kesimida o'rganish uning ijodiy merosining janriy xilma-xilligini ochib berish imkonini beradi. Shu jihatdan XIX asrda Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam kabi asarlarning Anadolu turkchasiga tarjima qilinganligi Navoiy nasrining janriy, mazmuniy va g'oyaviy jihatdan turli ko'rinishlarda qabul qilinganini ko'rsatadi [1, 216-b.]. Birinchi asarda axloqiy-ijtimoiy masalalar, ikkinchisida til va adabiyotga oid nazariy qarashlar, uchinchisida esa tarixiy-badiiy tafakkur ustuvor bo'lib, ularning barchasining tarjima qilinishi Usmonli kitobxonining Navoiy merosiga bo'lgan qiziqishi keng qamrovli xarakterga ega bo'lganini ko'rsatadi. Shuningdek, Navoiy nasriy asarlarining tarjimasi keyingi navoiyshunoslik uchun matnlararo va madaniyatlararo tadqiqot imkoniyatini ham yuzaga keltiradi. Asarning asl Chig'atoycha matni bilan Anadolu turkchasidagi tarjimasini qiyoslash orqali tarjimonning matnga munosabati, ayrim leksik birliklarni o'zlashtirish usullari, mazmuniy ekvivalentlik, uslubiy moslashtirish va tarixiy-madaniy realiyalarning berilishi kabi masalalarni tadqiq etish mumkin. Shu sababli Navoiy nasriy asarlarining Turkiyadagi tarjima tarixini o'rganish faqat qabul tarixini tiklash uchun emas, balki

Navoiy matnlarining turkiy adabiy makondagi funksional hayotini aniqlash uchun ham zarurdir.

Turkiyada Navoiyshunoslikning keyingi rivojida Agâh Sırrı Levend faoliyati alohida o'rin tutadi. A. Deniz Abik uning Navoiy ijodini keng qamrovda o'rgangan tadqiqotchi ekanini va 1958-yilda nashr etilgan Ali Şir Nevâî asari Navoiyshunoslik uchun muhim manbalardan biri bo'lib qolayotganini qayd etadi [1, 216-b.]. Vahit Türk ham Turkiyadagi Navoiy tadqiqotlari tarixini umumlashtirar ekan, Levendning ilmiy faoliyatini keyingi navoiyshunoslikning shakllanishida muhim bosqichlardan biri sifatida ko'rsatadi [2, 403–407-b.].

Demak, XIX asrda Navoiy nasriy asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi bilan boshlangan va XX asrda tizimli ilmiy tadqiqotlar bilan davom etgan jarayonni Navoiy nasrining boshqa turkiy adabiy muhitda tarixiy-adabiy retsiyentga aylanishi sifatida baholash mumkin. Bu jarayon Navoiy ijodining yashovchanligini, uning asarlari yangi tarixiy-madaniy sharoitlarda ham o'z ilmiy va estetik qiymatini saqlab qolganini ko'rsatadi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr Usmonli adabiy muhitida Alisher Navoiyning nasriy merosiga bo'lgan qiziqish ijodining Turkiyadagi qabul tarixining muhim bosqichini tashkil etadi. Ayniqsa, Mahbub ul-qulub, Muhokamat ul-lug'atayn va Tarixi muluki Ajam asarlarining Anadolu turkchasiga tarjima qilinishi Navoiy nasrining mazmuniy va janriy jihatdan keng qabul qilinganini ko'rsatuvchi muhim tarixiy dalildir [1, 216-b.]. Tadqiqot natijasida Navoiy nasriy merosining Usmonli adabiy muhitidagi qabulini uch asosiy jarayon - o'qish, tarjima qilish va ilmiy o'zlashtirish birligi asosida baholash mumkinligi aniqlandi. Mazkur jarayonlar Navoiy nasrining faqat o'zbek mumtoz adabiyoti doirasidagi ahamiyatini emas, balki umumturkiy adabiy makondagi tarixiy-estetik funksiyasini ham belgilaydi. Shu bois Turkiyada Navoiyshunoslik tarixini o'rganishda uning she'riy merosi bilan bir qatorda, nasriy asarlarining tarjima tarixi, qo'lyozma an'anasi, matniy o'zgarishlari va Usmonli kitobxonligini alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganish O'zbek adabiyoti yo'nalishi uchun muhim ilmiy istiqbollardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Abik, A. Deniz. Türkiye'de Nevâyî araştırmaları ve Türkiye kütüphanelerindeki Nevâyî eserleri yazmaları // Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu. - 216-b.

2. Türk, V. Türkiye’de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. - 2021. - №52. -B. 403–442. DOI: 10.24155/tdk.2021.190. Rasmiy maqola sahifasi.